

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING O`RGANILISHI

Ochilova Zilola Xabibjon qizi

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO`TAU

Ona tili va adabiyoti ta`limi fakulteti 3-bosqich talabasi

Ochilovazilola02@gmail.com +998939371104

***Annotatsiya.** Ushbu maqolada frazeologik iboralarning taraqqiyot bosqichlari va olimlarning frazeologiya borasida olib borgan ilmiy tadqiqotlari va erishgan yutuqlari, mustaqillik yillaridan keyin frazeologiyaning yanada keng o`rganilishi haqida fikr yuritilgan.*

***Kalit so`zlar:** frazema, frazeologik ibora, lug`aviy ma`no, idiomatik birikma, parafrazalar*

***Abstract:** In this article, the stages of development of phraseological expressions www and the scientific research and achievements of scientists in the field of phraseology, and the wider study of phraseology after the years of independence are discussed.*

***Keywords:** phrase, phraseological phrase, dictionary meaning, idiomatic combination, paraphrases*

Tilning lug`at tarkibidagi ma`lum frazemalar haqida ma`lumot beruvchi bo`lim frazeologiya hisoblanadi. Frazeologizm til hodisasi sifatida lison va nutqqa bog`liqdir. Birdan ortiq leksemaning birikuvidan hosil bo`lgan, obrazlilik xususiyatiga ega bo`lgan leksikologiya bo`limining bir qismidir.

Frazeologik iboralarning turli xil xususiyatlarining tashqi shakliga qarab tasnif qilish orqali ham aniqlash mumkin. Bu tasnifda ko`proq frazeologik iboralarning tarkibidagi so`zlar soniga qarab e`tibor beriladi. Tasnif natijasiga, iboralar tabiatiga ko`ra nechta so`zdan tashkil topganini aniqlash mumkin. Ko`pgina

tilshunoslar frazeologik iboralar faqat ikki soʻzdan ortiq boʻladi, degan fikrlarni aytadilar. Ammo kuzatishlar shuni koʻrsatadiki, frazeologik iboralar ikki, uch va undan ortiq soʻzlardan iborat boʻladi. Ammo ayrim tilshunoslar bir soʻzdan iborat iboralar ham bor deb bildiradilar. Jumladan, professor A. Jafarovning fikricha, bir soʻzdan iborat iboralar idiomatik birikmaning eng yuqori taraqqiyot bosqichida hosil boʻladi. Bu turdagi iboralar qoʻshma soʻz yoki yakka soʻz bilan ifodalanadi, ular toʻgʻridan toʻgʻri fikrni anglata olmasligi jihatdan qoʻshma soʻzlardan farq qiladi. Toʻgʻri, bir soʻz orqali ham idiomatik maʼno anglatadi. Lekin bunday soʻzlarni ibora deyish qiyin. Chunki ibora soʻzlar birikmasidan iborat boʻlishi kerak. Bu haqda V.V.Vinogradov, A.Abakumov, A.Ashaxmatovlarning fikrlari qimmatga sazovordir[18;37]. Idiomatik soʻzlar faqat yolgʻiz soʻzlardangina tashkil topib, idiomatik maʼno anglatadi. Lekin ibora aks ettirgan xususiyatlarni aks ettira olmaydi. Akademik V. V. Vinogradovning aytishicha, frazeologik birikmalarning taraqqiyoti frazeologik butunlikdan boshlanib, frazeologik qoʻshilmalarga aylanishi kerak, frazeologik butunlikdan frazeologik chatishmalar, keyinchalik esa frazeologik qoʻshilmalarga taraqqiy etishi kerak. Shu fikrga asoslanib, Sh.Raxmatullayevning “Idiomatik soʻzlar frazeologik qoʻshilmalar negizida vujudga keladi” degan fikrlari asoslidir. Frazeologik birikmalar asosan soʻzlar birikmasidan iborat, boshqacha aytganda, frazeologizmlar tilning alohida birligi boʻlib, tuzilishiga koʻra erkin boʻgʻlanma yoki gapga teng toʻliq yoki qisman semantik qayta shakllangan obrazli, turgʻun soʻz birikmalarini oʻz ichiga oladi. “Frazeologiya” atamasi yunoncha “fraz” (phrasis-ifoda, nutq oʻrami) soʻzidan olingan boʻlsa-da, bu atama turlicha maʼnolarni ifodalashda xizmat qiladi. Shu sababdan frazeologiya atamasi tilshunoslikda ikki maʼnoda qoʻllaniladi: tildagi mavjud jami frazeologik birliklarning jami maʼnosida, hamda shunday birliklarning oʻrganuvchi soha maʼnosida. Demak, frazeologiya iboralar haqidagi ilm demakdir. Tilshunoslikning boshqa sohalari singari frazeologiya oʻziining shakllanish va taraqqiyot bosqichlariga ega. Jahon tilshunosligida frazeologiya tez taraqqiy etayotgan tilshunoslik sohasidan biriga aylandi. Jumladan,

birgina turkiyshunoslikda frazeologiyani sistemali ravishda o'rganish o'tgan asrning 40-50 yillaridan boshlandi. Shu davrda turli tillardagi frazeologik birliklarni grammatik, leksik-semantik jihatdan o'rganish sohasida muhim yutuqlar qo'lga kiritildi.

Umuman olganda, frazeologiya keyingi yillarda tez sur'atlar bilan taraqqiy etayotgan tilshunoslik sohalaridan biriga aylandi. Bu sohada juda ko'p mamlakatlar olimlarining e'tiborida bo'ldi. Frazeologik birliklarning tabiati va hosil bo'lish usullari A.M.Babkin, Yu.A.Gvozdaryev ishlarida uchraydi. Frazeologik birliklarning o'zaro sinonimik, antonimik variantdoshlik, omonimik xususiyatlari N.M.Shanskiy, A.M.Melerovich, V.A.Yastelenko ishlarida keng tahlilga tortilgan. Umuman olganda, frazeologiya keyingi yillarda tez sur'atlar bilan taraqqiy etayotgan tilshunoslik sohalaridan biriga aylandi. Bu sohada juda ko'p mamlakatlar olimlarining e'tiborida bo'ldi. Frazeologik birliklarning tabiati va hosil bo'lish usullari A.M.Babkin, Yu.A.Gvozdaryev ishlarida uchraydi. Frazeologik birliklarning o'zaro sinonimik, antonimik variantdoshlik, omonimik xususiyatlari N.M.Shanskiy, A.M.Melerovich, V.A.Yastelenko ishlarida keng tahlilga tortilgan. Shunisi muhimki, frazeologiya faniga doir yangicha ilmiy-nazariy qarashlar keyingi yillarda yaratilayotgan darslik va o'quv qo'llanmlaridan ham mustahkam o'rin olmoqda. Masalan, professor M.Mirtojiyevning fikricha, iboralar turg'un birikma holdagi atamalar (milodiy yil, agrar masala, katta maslahatchi, ilmiy xodim kabi), parafrazalar (mo'yqalam sohibi, ilm zahmatkashlari, zangori kema kapitani kabi) va frazeologizmlar (ko'ngli xira tortdi, kavushini to'g'rilab qo'ydi kabi)dan iborat. Professor H.Jamolxonov esa frazemalarni ko'chma ma'noli turg'un konstruksiya deb hisoblaydi. Olimning ta'kidlashiga ko'ra, frazema ham leksema kabi lug'aviy birlik sanaladi, ammo o'zining ifoda va mazmun planlaridagi qator belgilari bilan farqlanadi. Professor Sh.Rahmatullayev "Hozirgi adabiy o'zbek tili" nomli yangi darsligida frazeologizmlarni o'rganuvchi sohani frazemika deb nomlaydi. Bu ishda ta'kidlanishicha, "frazema til qurilishining lug'at bosqichiga

mansub ikkinchi lisoniy birlik bo‘lib, bittadan ortiq leksemaning o‘zaro semantik sintaktik birlashuvi bilan tarkib topgan bo‘ladi, shunga ko‘ra tuzilma segment birlik deyiladi; sintaktik tuzilishi jihatidan birikmaga, gapshaklga teng bo‘lib, odatda nominativ va signifikativ vazifa bajaradi, lekin leksemadan ifoda jihati bilangina emas, mazmun jihati bilan ham farq qiladi”. Bundan ko‘rinadiki, frazemalarning xususiyatlarini talqin qilishda yangi nashr etilgan darslik va qo‘llanmalarda ham yaxlitlikka erishilganicha yo‘q.

Mustaqillik yillarida o‘zbek frazeologiyasiga doir Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilida fe‘l frazemalarning bog‘lashuvi” (1992), A.Mamatovning “Frazeologik stilistika masalalari” (1991), “Frazeologizmlarning shakllanish asoslari” (1996), “Frazeologizmlar shakllanishining nazariy asoslari” (1997), A.Abdusaidovning “Frazeologizmlar – matbuot tilida ta’sirchan vosita” (2001), mazkur satrlar muallifining “Frazeologiya tarixidan lavhalar” (1998), “Frazeologik uslubiyat asoslari” (1999), “Parafrazalarning frazeologizmlar bilan munosabati va ularni maktabda o‘rganish masalalari” (hamkorlikda, 2001), “O‘zbek tilida frazeologizmlarning uslubiy va pragmatik imkoniyatlari” (2002), “Ufq” trilogiyasining lingvopoetik tahlili masalalari” (hamkorlikda, 2006), “Shoir Erkin Vohidovning frazeologizm qo‘llash mahorati haqida” (hamkorlikda, 2007), “O‘zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti” (2008), “O‘zbek tilida o‘zlashma frazeologizmlarning semantik-uslubiy xususiyatlari” (hamkorlikda, 2012) singari qator tadqiqotlari maydonga keldi. Masalan, prof. Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilida fe‘l frazemalarning bog‘lashuvi” nomli tadqiqotida frazeologizmlar dastlab bog‘lashuvli va bog‘lashuvsiz iboralar deb ikki guruhga ajratilagan; bog‘lashuvchi frazeologizmlar esa o‘z navbatida bir, ikki, uch bog‘lashuvli deb guruhlangan va ularning bog‘lashuv imkoniyati keng yoritilgan. Ishning alohida qismlarida frazeologizmlardagi variatsiya va bog‘lashuv, polisemiya va bog‘lashuv masalalari o‘rganilgan.

Shunday qilib, o‘zbek tilshunosligida frazemalarni struktural-grammatik, semantik-uslubiy, funksional jihatlardan o‘rganish sohasida muayyan yutuqlarga erishildi, monografiyalar, ilmiy maqolalar, frazeologik lug‘atlar yaratildi, bir necha nomzodlik dissertatsiyalari hamda Sh.Rahmatullaev, Abdimurod Mamatov, B.Yo‘ldoshev, Abdug‘afur Mamatovlarning doktorlik dissertatsiyalari himoya qilindi. Shunday bo‘lsa-da, o‘zbek frazeologiyasida hali chuqur ilmiy o‘rganishni taqozo etuvchi muammolar ham anchagina borligi ko‘zni quvontiradigan holat. Umuman olganda, o‘zbek frazeolog olimlari oldida turgan muhim muammolar juda ko‘p. Shulardan yana biri endilikda “O‘zbek tili frazeologiyasi”, “O‘zbek tilining frazeologik uslubiyati”, “O‘zbek tilining tarixiy frazeologiyasi”, “O‘zbek va boshqa turkiy tillarning qiyosiy frazeologiyasi”, “O‘zbek tilining dialektal frazeologiyasi”, “O‘zbek tilining frazeologik semantikasi” singari fundamental ilmiy tadqiqot ishlari yaratishga kirishishdan iborat bo‘lmog‘i lozim. Mamlakatimizda o‘zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi, tilimiz, ma’naviyatimiz va madaniyatimiz qadriyatlarining qayta tiklanishi o‘zbek tilining bebaho boyligi bo‘lgan frazemalarni to‘plash va o‘rganish ishini ham yangi pog‘onaga ko‘tarishni taqozo etadi. O‘zbek frazeologiyasi erishgan yutuqlar mamlakatimizda bevosita frazeologik birliklarni to‘plash va frazeologik lug‘atlar tuzish muammolari bilan shug‘ullanuvchi frazeografiya sohasining ham rivojlanishiga olib keldi. Masalaga ana shu jihatdan qaraganda, o‘zbek frazeografiyasining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlarini ko‘zdan kechirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aytboev D. Perifrazalarning o‘rganilishiga doir // O‘zbek tili va adabiyoti. 2006
2. Abdullayev A. Frazeologizmlarning ekspressivlik xususiyati.
3. Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish

4. Raxmatullayev Sh. Frazeologik birliklarning asosiy ma'no turlari. – T.: Akadem nashr.1985.
5. Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. –
6. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent:
7. Qo`shnazarova M. Frazemalarda antisemiya.